

Bevezető a posztkoloniális filmelmélet összeállításához

Jelen összeállításunkban egy olyan filmelméleti irányzatot szeretnénk bemutatni, mely az 1980-as évek közepén erősödött fel a filmes gondolkodásban, azóta is folyamatosan jelen van, illetve az utóbbi időben a kultúrakutatásban a globalizáció kérdéskörének erőteljessé válásával ismét előtérbe került, és az új jelenségek hatására maga is folyamatosan átalakul.

A posztkoloniális kultúraelmélet alapvetően interdiszciplináris jelenség, a történettudományi, a gazdasági és gazdaságtörténeti, és a különböző művészettörténeti és -elméleti munkák együttesen próbálják feltárni azokat a hatalmi struktúrákat, amelyek a kulturális interakciót meghatározzák, de- és reformálják. A posztkoloniális elméletet szűkebb értelemben úgy definiálhatnánk, mint a gyarmatosító hatalmak és a gyarmatosított társadalmak között létrejövő kulturális interakció tanulmányozását, illetve mindazoknak a nyomoknak a vizsgálatát, melyet ez a történelmi folyamat a társadalomtudományokban és a művészetekben hagyott mindkét társadalomban, hangsúlyozva a folyamat kölcsönösségét.

Tágabb értelemben a posztkolonialitás elmélete abba, az 1960-as évek vége óta folyamatosan jelen lévő ideológiai-kritikai áramlatba tartozik, amely a hatalmi formációk működését mint a különféle elnyomások hierarchiáját tematizálja. Attól függően, hogy ebben a hierarchiában az egyes elméletek hová teszik a hangsúlyokat, beszélhetünk például marxista kritikáról (az elnyomás leginkább a társadalmi osztálykülönbségekben gyökerezik), feminista kritikáról (a nemek közötti különbség a hatalmi egyenlőtlenség alapja), meleg és lesbizikus elméletekről (az elnyomás alapja lehet a szexuális orientáció „normálistól” való

különbsége), a rasszizmus elméletéről (a faji különbség mint az elnyomás alapja), anti- és posztkoloniális elméletekről (a gyarmatosító gazdasági és kulturális elnyomás előtérbe helyezése) stb. Az egyik hasonlóság ezekben a gondolkodási formákban az, hogy bizonyos értelemben valamennyi a „különbség” elmélete, vagyis legáltalánosabban tekintve a (hatalmi) különbségekből adódó speciális jelenségeket vizsgálják a kulturális információáramlásban. Természetesen mindezek a hatalmi formációk, elnyomási hierarchiák állandóan keresztüljárják egymást (összeállításunkban Ella Shohat szövege remekül példázza a feminista és a posztkoloniális szemlélet összekapcsolásának lehetőségét, David Bogle írásában pedig a rasszista diskurzus – amely maga is a kolonializmus folyamánya – filmi lenyomatát láthatjuk).

A posztkoloniális elmélet igen nehezen definiálható terület, attól függően, hogy milyen témák érdeklék leginkább a szerzőket, elkülöníthetünk irányzatokat: például a nacionalizmustanulmányokat (lásd a Subaltern Studies Group¹ munkásságát), az „első világ” és a „harmadik világ” oppozíciót tematizáló irányt, és a tulajdonképpeni posztkolonialistákat (Edward Said, Homi K. Bhabha, Gayatri Chakravorty Spivak), akik a Frantz Fanon², Alberto Memmi³, Ariel Dorfmann⁴ által képviselt antikolonializmust fejlesztik tovább posztstrukturalista irányba.

A tulajdonképpeni posztkoloniális vizsgálatok érdeklődési körét elsősorban a kolonializáció következtében kialakult kulturális archívum (kulturális termékek és kánonok), valamint a kolonizáció hatására kialakuló sajátos identitásformációk vizs-

1 Ehhez lásd: Guha, Ranajit (ed.): Subaltern Studies, i–vii. New Delhi: Oxford University Press, 1982–89.

2 Lásd például: Fanon, Franz: The Wretched of the Earth. New York, 1961/R 1968. [Magyarul: Fanon, Frantz: A föld rabjai (ford. Staub Valéria) Budapest: Gondolat, 1985.]

3 Memmi, Alberto: The Colonizer and the Colonized. Boston: Beacon Press, 1967.

4 Dorfman, Ariel–Mattelart, Armand: How to Read Donald Duck: Imperialist Ideology in the Disney Comic. London: International General, 1975. (eredeti megjelenés: 1971)

gálata alkotja. Edward Said 1978-as *Orientalizmus* című műve⁵ – ami jelentős mérföldkő a poszt-kolonialitás elméleteinek szempontjából –, Foucault diskurzuselméletére támaszkodva, a tudás és hatalom összefüggésrendszerében vizsgálja, hogyan teremt a nyugati kapitalista diskurzus egy sztereotip „orientalizmus”-elképzelést, amely azután a kulturális kánonképzés és információcsere alapvető meghatározójává/deformálójává válik. (Összeállításunkban Nick Kaldis szövege Hou Hsiao Hsien tajvani rendező egy filmjének vizsgálatával mutatja meg, hogyan fordulhat szembe a film a Nyugat „orientalizáló” tekintetével.) Homi K. Bhabha munkássága pedig a nyelv szemiotikai elméleteinek és Lacan szubjektivitásteóriájának alapján a kolonializáció következtében kialakuló „hibrid” és képlékeny identitásokra hívja fel a figyelmet, melyek egyben már a rendszer szubverziója és destabilizációja felé is mutatnak. (Összeállításunkban a hibrid identitás kérdését egy sajátos jelenség kapcsán, a posztkolonialitás és a globalitás hihetetlenül izgalmas csomópontjában működő hongkongi filmművészet példáján vizsgálja Chu Yiu Wai írása.)

Itt érdemes is röviden kitérni a posztkolonialitás kifejezés „poszt” előtagjának sajátos *posztjára*, konnotációira. Természetesen arról is megoszlanak a vélemények, hogy mit is takar pontosan maga a „posztkoloniális elmélet”,⁶ és a tisztánlátást éppen ennek a bizonyos „poszt”-nak a különleges, ellentmondásos kronotopológiája sem könnyíti meg. A „poszt” egyrészt jelenthet „után”-t: a gyarmati rendszerek összeomlása „után”-ot, ami már önmagában is problematikus, hiszen ahogy a kolonializáció nem ér véget a nemzeti függetlenség elnyerésével, úgy a kolonizációra jellemző kulturális folyamatok sem szűnnek meg – mindig újratermelődnek földrajzi jellegű meghatározottságok miatt (harmadik világbeli diaszpórák kultúrája a Nyugat nagyvárosaiban), vagy történeti-gazdasági jelenségek miatt (a globalizáció újfajta, sajátos gyarmatosító jellege). Ezen kívül a „poszt” jelenthet a

kronológiai mellett episztemológiai „poszt”-ot is. Vagyis, ahogyan a posztmodern és a posztstrukturalizmus „poszt”-ja sugallja: egy lejárt filozófiai-esztétikai paradigmán túlit, azt felülmúlót – ebben az értelemben a posztkolonializmus az antikolonializmust meghaladó gondolkodásforma. Az „utániség” kérdése tehát a filozófiai és a történelmi temporalitás közötti feszültségre (időponton túli vs. paradigmán túli) is felhívja a figyelmet.

Összeállításunkkal megpróbáltuk – a filmművészetre vonatkozóan – minél összetettebben bemutatni ezt a sokféleséget. A posztkolonialitás irodalmának tanulmányozása nyilvánvalóvá tette számunkra, hogy ez az elmélet – bárhol is legyünk térben és időben – a kolonializmus (és bármilyen kulturális gyarmatosítás) újragondolására ösztönöz, hiszen ezek a jelenségek mindenhol körülvesznek bennünket. Az Európán belüli gyarmatosítással például nap mint nap találkozhatunk ma is (etnikai és nemzeti kisebbségek kulturális identitásának kérdései), de ugyanide tartozik a globalizáció számos kísérőjelensége is. Mindezeket legtöbbször az egyenlőtlen felek között zajló kommunikációból adódó sajátosságok formálják, amelynek – a kölcsönösség hangsúlyozásával történő – újragondolására ösztönöz bennünket a posztkoloniális elmélet. Azt pedig, hogy milyen mélyen és rafináltan szövik át e jelenségek kultúránkat, összeállításunk zárószövege, Ella Shohat és Robert Stam írása is rendkívül szépen példázta: bemutatják, hogyan jelenik meg a filmek nyelvi vonatkozásaiban (fordítás, feliratozás, szinkronizálás) a kultúrák kölcsönös gyarmatosítása.

Ezen összeállítás készítése során a gyarmatosításnak a nyelvi jelenségekben tükröződő felbukkanásával nekünk szerkesztőknek is igencsak meggyűlt a bajunk, különösen a két kínai vonatkozású szöveg kapcsán, amikor a távol-keleti nevek és fogalmak átírásának problémájával szembesültünk. A szövegekhez tartozó szerkesztői lábjegyzetekben próbáltuk döntéseinket némiképp magyarázni, de ez nem oldja meg azt a

⁵ Said, Edward: *Orientalism*. New York: Pantheon, 1978. [Magyarul: Said, Edward: *Orientalizmus*. Budapest: Európa, 2000.]

⁶ A kérdés tematizálásának rövid összefoglalásához lásd: Rajadhyaksha, Ashish: *Realism, modernism, and post-colonial theory*. In: Hill, John–Church Gibson, Pamela (eds.): *The Oxford Guide to Film Studies*. Oxford: Oxford University Press, 1998. pp. 413–425.

problémát, hogy e döntések mind-mind maguk is tele vannak a nyelvi gyarmatosítás gesztusaival. Bár a problémát megnyugtatóan nem sikerült megoldanunk, mindez bizonyította számunkra, milyen fontos, hogy e jelenségekkel foglalkozzunk. (Külön köszönjük Selmeczi Nórának az átírási kérdésekben nyújtott tanácsokat és segítséget.)

Összeállításunk hiányosnak tűnhet abból a szempontból, hogy a filmművészetben oly fontos Japán versus Nyugat kérdés posztkoloniális tematizálására nem térünk ki. Ezzel kapcsolatban azonban korábban már közöltünk egy remek összefoglaló írást, amely mostani összeállításunk kiegészítéseként is olvasható.⁷

A szerkesztők

⁷ Yoshimoto, Mitsuhiro: *The Difficulty of Being Radical. The Discipline of Film Studies and the Postcolonial World Order*. *Boundary 2* 18 (1991) no. 3. pp. 242–257. [Magyarul: Yoshimoto: *A radikalizmus nehézségei. A filmtudomány és a posztkoloniális világtrend*. *Metropolis* (2001) no. 1. pp. 41–49.]